

CHRONOWSKI NÓRA – POZSÁR-SZENTMIKLÓSY ZOLTÁN – SMUK PÉTER – SZABÓ ZSOLT (SZERK.): *A SZABADSÁGSZERETŐ EMBERNEK. LIBER AMICORUM ISTVÁN KUKORELLI* (BUDAPEST: GONDOLAT 2017) 898.

2016 tavaszán lázas munkában volt a magyar jogász közösség számottevő része. Ünnepelni készültek: kiváló kollégájukat, mentorukat, barátjukat, a hatvanöt éves Kukorelli Istvánt.

Chronowski Nóra, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Smuk Péter és Szabó Zsolt gondos szerkesztésében mind terjedelmét, mind a szerzők számát tekintve mértékadó tanulmánykötet állt össze a professzor tiszteletére: a szabadságszerető ember bibói tizparancsolata¹ mint vezérmotívum mentén szerkesztve közel 75 tanulmány a több mint 20 személyes jókívánságot számláló *tabula gratulatoria* előtt.² Mivel arra terjedelmi okokból nem törekedhetek, hogy a kötetben szereplő minden művet bemutatassak³ – ez egyébiránt már meg is történt⁴ – kiválóság vagy relevancia szempontjából pedig ugyancsak lehetetlen volna szelektálni, másfajta fonatra fűzöm fel a néhány kiemelt munkát: a recenzió az ünnepelt szakmai munkásságának kiemelkedő állomásaira épül.

Az teszi különösen hitelessé a kötet tartalmát, hogy a tanulmányok tulajdonképpen oda-vissza igazolják egymást és összhangba kerülnek Kukorelli István életművével, és ennek „életútinterjú” formájában néhány éve megjelent feldolgozásával.⁵ Az életútinterjúban átadott érzések, állítások, emlékek sok esetben megelevenednek a tanulmánykötet oldalain, így kölcsönösen alátámasztják, kiegészítik egymást

¹ Lásd tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/szabadsagszereto_ember.pdf.

² CHRONOWSKI [et al.] (szerk.): *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli* (Budapest: Gondolat 2017).

³ Tanulmányt készítettek (megjelenésük sorrendjében): Stumpf István, Bihari Mihály, Chronowski Nóra, Fleck Zoltán, Halmi Gábor, Petrétai József, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Schanda Balázs, Smuk Péter, Somody Bernadette, Sulyok Tamás és Orbán Endre társszerzőségben, Szabó Miklós, Tóth Judit, Tölgycsényi Péter, Varga Attila, Ádám Antal, Balogh Elemér, Csink Lőránt, Deli Gergely, Fazekas Marianna, Hamza Gábor, Király Miklós, Kónya Imre, Kovács Virág, M. Kiss Sándor, Máté Gábor, Menyhárd Attila, Mezey Barna, Nagy Marianna, Rixer Ádám, Rozsnay Krisztina, Sipta István, Szabadfalvi József, Szigeti Péter, Trócsányi László, Wiener György, Zsidai Ágnes, Bodnár Eszter, Borza Beáta Zita, Dojcsák Dalma, Faludi Gábor, Gárdos-Orosz Fruzsina, Harmath Attila, Hoffman István, Jakab András, Kiss László, Klein Tamás, Kovács Kriszta, Köbel Szilvia, Láposy Attila, Lévay Miklós, Lukonits Ádám, Pap András László, Szalay Péter, Téglási András, Váczi Péter, Vissy Beatrix, Zeller Judit, Dezső Márta, Erdős Csaba, Fazekas János, Kónyané Kutrucz Katalin, Móré Sándor, Papp Imre, Patyi András, Soltész István, Somogyvári István, Szabó Zsolt, Szegvári Péter, Szentgáli-Tóth Boldizsár, Szentpéteri Nagy Richárd, Szoboszlai György, Térey Vilmos, Tóth Károly. A *Tabula Gratulatorián* szerepelnek (a megjelenés sorrendjében): Borbély Zoltán, Fazekas Judit, Paczolay Péter, Pécsi L. Dániel, Simon Attila, Törő Csaba, Benkő Ágota, Morvayné Bajai Zsuzsanna, ifj. Bibó István, Bíró Zoltán, Domokos Andrea, Fűrész Klára, Hanák Gábor, Karácsony András, Kerényi Ervin, Kollarics Flóra, Milánkovich András, Németh János, Pásztor Béla, Pásztor Emese, Petrás Mária, Schmidt Péter, Várszegi Asztrik. Kukorelli István műveinek jegyzékét Kiss Balázs és Kukorelli András állította össze.

⁴ M. BALÁZS Ágnes: „Recenzió: A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli című ünnepi tanulmánykötetről” *Parlamentari Szemle* 2017/2. 209–216.

⁵ KUKORELLI István – KÖVÁRI Orsolya: *Váltóállítók között. Kővári Orsolya beszélgetései Kukorelli Istvánnal* (Budapest: Osiris 2012).

a kötet szerzőinek közvetítésével. A kötet maga pedig kaleidoszkópként mintázza meg újra az életművet.

1. „Történelmi korszakváltás”, amikor „hirtelen kinyílt a világ” – fogalmazza meg Kukorelli a rendszerváltás időszakához kapcsolódó generációs élményt.⁶ 1989 „varázslatos esztendejét”, az ahhoz kapcsolódó értelmiségi várakozásokat, a lehetőségeket és az eufóriát hasonlóképpen mutatja be *Megfordult világ* című tanulmányában Tölgyessy Péter (142. o.). Rövid ideig úgy tűnt, globálisan is révbe érhet a jogállami demokrácia modellje, ám hamar kiderült, hogy a demokratikus intézményrendszer sérülékeny, és sok helyütt nehezen tud gyökeret verni ahhoz, hogy stabilan fennmaradjon. Közép-Európa számára nagy ígéreteket tartogatott, amelyet a korabeli magyar társadalom is lehetőségként élt meg: a rendszerváltó értelmiség alkotmányos államot, cselekvőképes kormányt, nyugati szövetségi rendszerekhez való csatlakozást kívánt, a társadalom pedig a joguralom rendjétől eredményeket; a Nyugathoz való felzárkózást várta. A kezdeti lendületből azután hamar botladozás, az *Alkotmány* által definiált rendszerbe vetett bizalomból pedig lassan szkepszis lett. A rendszerváltás a társadalomban nem tudott végbe menni, ez pedig végül az intézmények által már „kibontott” jogállam fokozatos erodálásához vezetett, amely egyébként a világ számos pontján (és nemcsak tőlünk keletre) trendnek tűnik – összegez Tölgyessy.

Az 1980-as évek végén azonban mindez nem volt előre látható. Ez az időszak Kukorelli István számára a közéletbe való bekapcsolódást jelentette, amikor „nem lehetett otthon maradni”.⁷ Kónya Imre visszaemlékezése a Független Jogász Fórum alapításának korszakára izgalmas kordokumentum, amely visszatükrözi a folyamatosan formálódó ellenzék (később naivnak bizonyult) optimizmusát, kezdetben laikus önszerveződését. Kukorelli meghívott alkotmányjogi szakértőként került kapcsolatba a Fórummal, majd annak intézményesülése során a szervezet első választmányának is tagja lett.

A kerekasztal-tárgyalásokat követően megtörtént az alkotmányos rendszerváltás, demokratikus versengés alapján lezajlott a választás, 1990 májusában pedig egy modern, a politikai pluralizmust megtestesítő parlament kezdte meg munkáját. Az alkotmányjog „a holt mezőkről egyszer csak átlépett az élökre”.⁸ A formálódó, saját magát feltalálni kényszerülő politikai kultúra, a „jókedvű demokrácia korszaka”⁹ emblematis eseménye volt a szabadon választott Országgyűlés alakuló ülése, amelynek tartalmát és hátterét Soltész István mutatja be munkájában – elemezve az eltelt hét ciklus változásait is.

2. A fenti gyökeres közjogi és politikai átalakulás magvát értelemszerűen az *Alkotmány* jelentette. Milyen tartalmi alapvetésekből indult ki, és meddig jutott? A kötet számos tanulmánya tűzi ki célul, hogy választott vizsgálódási területét a rendszerváltástól napjainkig átfogó jelleggel mutassa be, ezáltal következtetések levonására alkalmas, átfogó ívet állítson elénk – ezek összességéből pedig komplex kép bontakozhat ki az olvasó számára.

⁶ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 115.

⁷ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 114.

⁸ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 115.

⁹ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 120.

Halmi Gábor *Régi dicsőségünk. Alkotmányos rendszer(vissza)váltás Magyarországon* című írása az 1989–90-es rendszerváltással létrehozott liberális demokrácia alapvonalait rajzolja fel és elemzi annak helyzetét napjainkban. A szakirodalom alapján bemutatja, hogy a klasszikus liberális demokrácia három fő, egymáshoz számos ponton kapcsolódó elemből áll: a formális demokráciából (ide elsősorban a szabad és tisztességes választásokat értve), az emberi jogok – egyenlő emberi méltóságon alapuló – garantálásából, valamint a jogállamiságból (amelynek legfőbb elemei a jogegyenlőség, a jogbiztonság és az ezeket biztosító hatékony igazságszolgáltatás) (62. o.). Leszögezi, hogy ezek természetesen nem minden államban érvényesülnek azonosan, de a trendeket illetően egyértelműen jelzi, hogy az elmúlt években az elemek visszaszorulásának lehetünk tanúi – ami világszerte együtt jár a demokráciafogalom átalakulásával is. Következtetése, miszerint a klasszikus liberális demokrácia elemei jelenleg nem találhatóak meg a magyar rendszerben, a kötetben megjelent további tanulmányok segítségével kerül kontextusba.

Fleck Zoltán *Demokrácia, válság. Mi van a parlamenti demokrácia után?* című munkája fontos kérdéssel indul: működőképes-e az eddig ismert, de jelenleg válságban lévő demokráciamodel? A kifejtés egyaránt tartalmaz problémaazonosítást célzó és programszerű elemeket is. A demokráciát elsősorban nem jogi, hanem társadalmi konstrukcióként közelíti meg, és innen keresi az értelmezéshez szükséges támaszokat. A demokrácia működése alapvetően kulturális kérdés, előfeltétele a bizalom: ahhoz, hogy működőképes legyen, a szereplőknek hinniük kell benne – máskülönben (vagy épp ezért) „a demokrácia öngyilkos hajlamai erőteljesek” (49. o.).

A stabil működéshez szükség van intézményekre és intézményes garanciákra is, amelyet a jogállami szabályok jelentenek. Fleck szerint – és ez aligha vitatható – ez szükséges, de nem elégséges feltétele a demokrácia megóvásának és a válság feloldásának. „Újra kell értelmezni a demokrácia és a jog viszonyát”,¹⁰ ami jelenleg kiüresített, eljárásokra csupaszított intézményeken nyugszik. A demokrácia innovációs képességét kell visszaadni, anélkül hogy a képviselési elvet másra cserélnénk, hiszen a szabályozás igénye változatlanul fennáll. Ez az innovációs képesség – Pierre Rosanvallon álláspontjából kiindulva – akkor javítható, ha újradefiniáljuk a (hatalom ellenőrzését is megvalósító) participációt. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy ehhez identitásra van szükség, ami a „mi-tudatra” épül; ennek a másik oldalán viszont „ők” kell, hogy álljanak. Akkor fejlődhet a demokrácia, ha a mi-ők szembeállítás létezik a résztvevők között, de ez egymás kölcsönös tiszteletben tartásán, ellenség helyett vitapartnerként való kezelésén alapul.

Chronowski Nóra *A jogállamiság még mindig program...* című tanulmánya végigköveti a jogállamiság elvének meghonosodását a magyar alkotmányos fejlődésben, amely a rendszerváltás gondolatának motorja lett. Összekapcsolja ezt az Alkotmánybíróság mint biztosíték létrehozásával, hiszen az elvet a testület értelmezte és fejlesztette, elsősorban a formális elemek hangsúlyozásával, ami egy semleges jogállamiság-konceptiót eredményezett. (Izgalmas továbbgondolása lehet a

¹⁰ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 120.

témának, hogy milyen tartalmat jelentett volna a jogállamiság materiális értelmezésének kidomborítása a jogfejlesztés időszakában, és ez milyen következményekkel járt volna a későbbiekre nézve.) Ennek következtében a szerző szerint a jogállamiság „voltaképpen a jogrendszer egészének valamiféle ernyő-szabályává vált, és a magyar alkotmányos berendezkedés filozófiai keretét jelentette” (39. o.).

Bemutatja, hogy az *Alaptörvény* hatálybalépése óta az Alkotmánybíróság kisebb intenzitással hivatkozik a jogállamiságra, különösen a jogbiztonságra (bár nem tűnt el teljesen az érvelésből) – amelynek oka elsősorban a testület hatásköreinek átalakulásában keresendő. Jelzi, hogy a jogállamiság tiszteletben tartása nélkül az alapjogok és a demokrácia védelme sem valósulhat meg. Érdekes exkurzus a jogállamiság-fogalom európai uniós fejlődésének áttekintése, amelyből azonban a jelenleg rendelkezésre álló, alapvetően politikai mechanizmusok elégtelensége ellenére sem következik az Európai Bíróság lehetősége a jogi beavatkozásra a tagállamok vonatkozásában.

3. „Örökké meditáltunk” – emlékszik vissza Kukorelli István az alkotmánybírói megbízatására.¹¹ Napjainkban a több szerző által is a (fenti értelemben vett) liberális alkotmányosság garanciájának tekintett, és ekként számon is kért Alkotmánybíróság alapvetően másféle kihívásokkal szembenézve medítál, mint az *Alkotmány* alapján létrehozott modell idején. Gárdos-Orosz Fruzsina *És mi a helyzet az Alkotmánybíróságunkkal?* című munkájában sorra veszi azokat a legnagyobb dilemmákat, amelyek az utóbbi években a testületet állásfoglalásra készítették.

Elsőként meggyőzően érvel amellett, hogy az *Alaptörvény* módosítására vonatkozó hatásköri szabály valójában eljárási szabályként is értelmezhető, ami alapján viszont az alkotmánymódosítás nem lehet ellentétes az alkotmány lényeges tartalmával. Az érvelés elfogadásának előfeltétele azonban, hogy meg kell tudjuk nevezni az *Alaptörvény* lényeges (a szerzőt idézve: „megváltoztathatatlan”) tartalmát, amely számos dogmatikai kérdést vet fel. A másodikként azonosított problémakör a korábbi alkotmánybírói gyakorlathoz való viszonyulás tisztázatlansága, és ennek lecsapódása a testület jelenlegi tevékenységén – a gyakorlat ugyanis meglehetősen szétartóvá vált, amit a kiszámíthatóság érdekében rövid távon is szükséges kezelni. Megjegyzi, hogy az *Alaptörvényben* szereplő tiltás lehetetlenre irányul, ezért nem tartja funkcionális normának. További megválaszolandó kérdés az *Alaptörvényben* foglalt értelmezési alapelvekhez való viszonyulás, amelyben szintén nincs konszenzus (de még gyakorlat sem igazán). Végül egy eddig jelen nem lévő vitára, a nemzetközi jog és az EU-jog felhívhatósága körül kialakult diskurzusra utal a feloldandó konfliktusok között. Zárszávaiban az alkotmányos korlátok létének fontosságára hívja fel a figyelmet.

Vissy Beatrix az Alkotmánybíróságon az *actio popularis* eltörlése és a valódi alkotmányjogi panasz térnyerése miatt végbement modellváltás után keresi a megerősített hatáskör dogmatikai határvonalait. *Kiskapu a superbírászkodáshoz? A bírói döntések felülvizsgálata a törvény előtti egyenlőség követelménye szempontjából* című írásában kulcskérdést, az alapjogsérelem és a jogsérelem közötti

¹¹ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 120.

határt elemzi. Egy – visszautasított – alkotmányjogi panaszhoz kapcsolódó indoklásában ugyanis az Alkotmánybíróság kifejtette, hogy a bíróságok önkényes jogértelmezése (és az így született bírói ítélet) önmagában is alapjogsértő. Ezzel azonban áthágni látszik azt a saját maga által, a „szuperbírói fórum” szerepének elkerülése érdekében állított korlátot, amely a szakjogági dogmatikához kapcsolódó kérdések megválaszolásának helytállóságát, kizárólag törvényértelmezési problémákat nem vizsgál. A tét tehát nem más, mint hogy kinyílik-e az ajtó az önkényes jogértelmezésre hivatkozó alkotmányjogi panaszok előtt, ami a befogadhatósági kritériumok fél évtizedes fejlődése-fejlesztése szempontjából valóban alapvető kérdés lehet.

4. Az ünnepeelt jogtudós elméleti és gyakorlati oldalról is meghatározó munkásságot fejtett ki a közvetlen demokratikus jogintézmények fejlesztése terén, először mint az Országos Választási Bizottság elnöke, később pedig mint a népszavazási ügyeket nagy számban jegyző alkotmánybíró.¹² Tanítványai közül többen is ezt a témát boncolgatták a köszöntő kötetben.

Az NVB-t maga is megjárt Pozsár-Szentmiklós Zoltán *A népszavazás a hatalommegosztás rendszerében* címmel írt tanulmányt, amelyben a népszavazást kiragadja hagyományos értelmezési keretéből (a népszuverenitás alkotmányos elvéből), és egy másik alkotmányos alapelv, a hatalommegosztás vonatkozásában igyekszik vizsgálni. Hipotézise szerint a módszer alkalmas a képviselői és a közvetlen demokrácia között feszülő ellentmondás feloldására, valamint olyan megoldást mutat a közvetlen demokrácia megvalósítására, amivel betölthető annak alkotmányos funkciója. Ennek érdekében dogmatikai elemeire bontja a hatalommegosztás fogalmát, majd ehhez igyekszik hozzáilleszteni a közvetlen hatalomgyakorlást. Azonosít két szakirodalmi vitát, az alkotmányossági vitát és a demokráciavitát, amelyekre módszerével megoldást ígér (84–86. o.). Az alkotmányossági vita feloldására irányuló érvek (a parlamenti döntés és a népszavazás valójában versengő döntési kompetenciák, amelyek így ellenőrzik, ellensúlyozzák egymást) meggyőzőnek bizonyulnak, ám a demokráciavitát nem látszik egyértelműen kikapcsolni önmagában az az érv, hogy a népszavazáson született döntés a parlamenti többségi döntéshozatal külső korlátjaként is értelmezhető. Az elemzés végére a kiinduló állítás szűkebb keretbe szorul: a hatalommegosztás keretrendszerében való értelmezés akkor működőképes, ha a népszavazást a választópolgárok (és nem valamely, a végrehajtó hatalomhoz kapcsolódó jogosult) kezdeményezi. Ettől függetlenül figyelemre méltó eszmefuttatással igyekszik új utakat találni az intézmény értelmezéséhez.

Tudta? „[N]éppuralom csak ott van, ahol az állam szolgálja polgárait, ügyeket méltányosan, visszaélés és részrehajlás nélkül intézi” című munkájában Térey Vilmos ugyancsak a népszavazások kezdeményezése kapcsán arra keresi a választ, hogy mi lehet az „Országgyűlés feladat- és hatáskörébe tartozó kérdés” helyes értelmezési tartománya, és ez normative hogyan határozható meg. Kiindulópont, hogy a parlament jogalkotási hatásköre teljes, és a Kormány irányába nyitott (azaz nincsenek a Kormánynak „fenntartott” tárgykörök). A bemutatott szakirodalmi vita lényege, hogy az említett korlátozás értelmezésénél az absztrakt, teljes jogalkotá-

¹² „OVb-s múltam révén az Alkotmánybíróságon mégis 'hendikeppel' indultam: Németh elnök úr feltétlen bizalmát élveztem a népszavazási ügyekben.” Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 146.

si hatáskört szükséges-e figyelembe venni (így egy jóval tágabb halmazhoz jutunk, amelyet az Alkotmánybíróság is megerősített), vagy az aktuálisan az Országgyűlés által, törvényben szabályozott, tehát a „konkrét”, „foglalt” tárgyköröket. Felhív egy 2012-es kúriai döntést, amely népszavazási ügyben úgy indokol, hogy a Kormány származékos hatáskörben, törvényi felhatalmazásra megalkotott rendeletei kiesnek az Országgyűlés feladat- és hatásköréből, ezért esetről esetre kell döntenie a felmerülő hatásköri kérdésekről.

Térey kétségbe vonja, hogy az alacsonyabb szintű jogszabályok aktuális megoszlása végrehajtó és törvényhozó hatalom között (nem is beszélve a visszaélés lehetőségéről) valóban kényszerítő erővel indukálja-e az alkotmányos szabály értelmezését, és a népszuverenitás elvének a háttérbe szorítását.¹³ A probléma hovatovább oda vezet, hogy a gyakorlatban a Kúria a népszavazási kérdések hitelesítésére irányuló eljárásokban rajzolhatná körül az Országgyűlés feladat- és hatáskörének terjedelmét.

Rendkívül érdekes a hatalomgyakorlás közvetett és közvetlen formájának viszonyára vonatkozó okfejtés, amely új megvilágításba helyezi a népszavazás komplexer jellegét és felteszi a kérdést, hogy mi lehet az *Alaptörvény* B) cikk (4) bekezdésben megfogalmazott kivételes jelleg normatív tartalma.

A népszavazásokkal kapcsolatban végül Erdős Csaba *A versengő népszavazási kezdeményezések szabályozásának változásai* című írását érdemes kiemelni, amely az azonos tárgyú kérdések befogadhatóságára vonatkozó szabályozási rezsimeket mutatja be, a jogintézmény hazai kialakulásától. A párhuzamos népszavazási kérdések kezelését jól áttekinthető történeti kontextusba helyezi, és rávilágít, hogy az 1989-es kiindulóponttól (a jogalkotó ekkor még nem rendezte a problémát) hogyan jutott el a szabályozás az alkotmányos követelmények előírásán (1989–1998), majd a létező, de elégtelen (1998–2013), a részletes, de diszfunkciós (2013–2016) megoldásokon át végül a kiinduló ponthoz több elemében hasonlító hatályos normatív állásponthez. A jogintézmény fejlődésének tanulsága, hogy a szabályozást a gyakorlat tudta alakítani (előidézni), de az egyre aprólékosabb szabályok mindig újabb és újabb problémákat hoztak magukkal – amelyek kezelését valószínűleg nem egy következő kodifikáció, hanem ismét a gyakorlat és a kultúra fejlesztése tudná igazán hatékonyan megoldani.

5. Az ünnepelt számára saját elmondása szerint mindig az Egyetem tér, az *alma mater* volt „az anyahajó, a bázis, ahová mindig vissza lehet térni”.¹⁴ Meg is tette: az alkotmánybírói talár hátrahagyása után ismét az egyetemi közösségé lett a főszerep; tanszékvezetéssel, tanítással, tudományos kutatással és a tudományos utánpótlás útjának egyengetésével. A felsőoktatás világának kevésbé napos oldalán szerzett közös tapasztalatok okán Fazekas Marianna (*Jogi kérdőjelek a doktori iskolák körül*) és Rozsnyai Krisztina (*Habilitációs hiátusok*) tekintették át tanulmányaikban a szabályozás meghatározott területeinek hiányosságait. A doktori iskolák számára a rendkívül fragmentált, jogszabályi szinten csak minimális normaalkotás, valamint a MAB nehezen kiszámítható követelményei jelentik a legnagyobb prob-

¹³ Megjegyezhetjük, hogy e tekintetben kifejezetten érdekes lehetne a Pozsár-Szentmiklós Zoltán által alkalmazott fogalmi keretrendszer alkalmazása.

¹⁴ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 136.

lémát, míg a habilitáció esetében a jogorvoslatok rendezetlensége, és ugyancsak az elégtelen jogforrási szinteken történő szabályozás okoz nehézségeket.

6. Miként fentebb jeleztem, e recenzió nem tűzhet ki célul a kötetben szereplő minden mű alapos bemutatását. Ugyanígy nem lehetett cél a hierarchizálás, egymáshoz viszonyított értékelés megjelenítése sem, mivel a maga területén mindegyik írás egyedi, és tisztelettel épít Kukorelli István életművére. Hiszen „egymás vállán állunk”.¹⁵ A célom az volt, hogy a jogtudós közéleti és szakmai életútjának jelentős állomásait tanítványai és barátai írásain keresztül helyezzem kontextusba – egyúttal bemutassam, hogy generációk mennek tovább az általa megkezdett úton.

A kötet bemutatása végén utalok Zsidai Ágnes *A moralitás mind módszer* című írására, amelyben Bibó István életének és munkásságának állomásait mutatja be átfogó jelleggel. Aki ismeri Kukorelli tanár urat, tudja, hogy milyen fontos helyet foglal el Bibó a gondolkodásában. A tanulmány méltatása helyett annak záró mondatait idézem – amelyek nemcsak Bibó Istvánra adaptálhatók.

„[Ami] [...] az egységet megteremti, az a *moralitása*. A moralitás nemcsak mint szubsztancia, hanem mint módszer – módszer a tudományban, életvezetési elv a privát és a közösségi cselekvésben. A szabadságból fakadó, mértéket tudó és tartó moralitás – mindennekfelett.” (415. o.)

*Milánkovich András**

¹⁵ Lásd KÖVÁRI–KUKORELLI (5. l.) 178.

* Egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3.

E-mail: milankovich.andras@ajk.elte.hu.